

KÓS KÁROLY

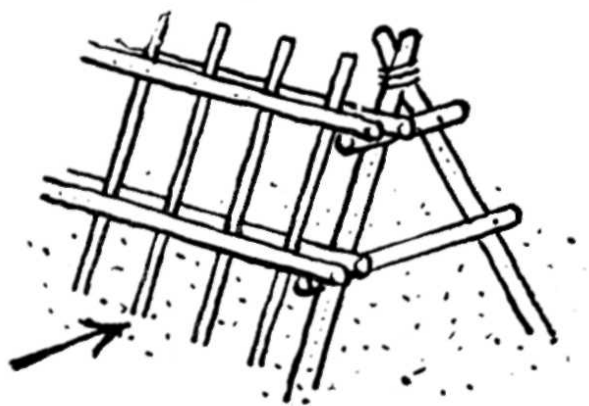
LAPOS VIDÉKI SZÉNÉGETŐK ÉS SZÉNÉGETÉS

A Lápos folyóba ömlő Szócs pataka völgyén fölfelé haladva, a völgy havasalji szűkületénél fekvő Groși (Tőkés) román falutól alig pár száz méterre fekszik a Cibles-alji kis magyar szénégető telep, Gereblye. A mintegy 70 telken élő 360 lakosú telep jellegzetes foglalkozása kezdettől máig a szénégetés.

A gereblyei szénégető telep aránylag új. A szénégetés az ércolvasztással kapcsolatban elsősorban a vasbányász, kohász, vasverő és kovács központok közelében fejlődött. Így Erdélyben is az 1848-ig legjelentősebb régi vasműves központban, Torockón és több közeli román faluban (Nyírmező, Remete),¹ a Hunyad megyei régi Zalasdon és a közeli Vadul Dobri telepein², továbbá a Marosvásárhely vasműveseit ellátó Nyárádselyén³ és a Brassót ellátó Bodzán⁴ volt szénégetés, de föltehetően már régen foglalkoztak szénégetéssel Csikmadarason⁵, Lövéte és Vaskóh egykori vasolvasztói és hámorai számára a környékeliek. Ezzel szemben a gereblyei szénégető telep keletkezése már kapcsolatban van a modern nagytőkés vastermeléssel, a vasgyárak létesítésével. Lápos vidékén 1822-ben nyílt meg a vasbányászat Horgaspatakon, majd 1847-ben állították fel Rójahidán az állami vasolvasztót és öntödét,⁶ s ugyanez évben telepítették a Tőkés falu feletti kincstári erdők peremére a szénégetőket a láposi és hunyadi vasöntödék faszénrel való ellátására.

A gereblyei szénégetők a szájhagyomány szerint jórészt a Felvidékről kerültek ide. Ez valószínű, mert a modern vasművesség erdélyi megszervezésének mintaképe a már korábban fejlődésnek indult felvidéki (Diósgyőr, Salgótarján stb.) állami és részvénytársasági tőkés vasipar volt, ahonnan aztán sokféle szakembert és szakmunkást szerzödtettek az új erdélyi vasüzemekhez is. De a felvidéki eredet hagyományát alátámasztja a gereblyei telepeselek katolikus vallása és még közelebről a családnevek egy jelentős része. Így a kis telepen a 30 szokványos (13 Székely, 6 Rác, 5 Bakos, 4 Jónás és 1—1 Máté és Szabó) nevű család mellett 26 szlovák-morva eredetű (10 Ugorcsik, 4 Prosenyik, 3 Mihálik, 2 Hudák, 1 Kulda, 1 Rusznyák) és 11 német eredetű (5 Braun, 4 Hilbert, 1 Rajka és 1 Sröter), illetőleg nevű család él; az utóbbi családnevek elsősorban felvidéki településre utalhatnak. A kincstári erdő irtványán megtelepült kis közösség maga építette kőtemplomát 1910-ben, elemi iskoláját 1925-ben, művelődési házát pedig 1958-ban. Letelepülésük óta békességben, együtt élnek a tőszomszéd Tőkés falu román lakosságával.

Az alig 130 éves település neve is a szénégetéssel kapcsolatos, ugyanis az első években a Cibles-havasokból a Szócs patakán leúsztatott bükkfát itt fogták ki *gerebbel*, vagyis a patak vizét átengedő, de az uszadékfát megakasztó gereblye-szerű rácsozattal (1. rajz), és a telep fölötti térségen (ahol most a tőkési mezőgazdasági termelőszövetkezet 1965-ben épített istállója áll) égettek a fából szenet. A gereblye helyének neve

1. A Szőcs patakán leeresztett uszadékfák kifogására épített *gereb* szerkezete az öregek magyarázata szerint

aztán akkor is megmaradt, amikor már az emberek a Cibles-havasok *Strîmba*, *Dos* és *Mînghet* nevű erdeiben égették ki az ott kitermelt, jó szenet adó bükkfát. A Cibles erdeiben a nagybani szénégetés 1892-ig tartott, amikor is a kincstár beszüntette Rójahidán 1847-ben létesített vasolvasztóját. Még 20 évig folyt ugyan valamennyi szénégetés az erzsébetbányai kohó számára, míg csak ezt a kohót is felszámolták. Az 1878—1944 között működő románláposi Bulbuk-féle kapaverőhöz már a gereblyeiek nem dolgoztak, s így 1912-től a gereblyei szénégetők elszereződtek mindenfelé — Nagybánya, Vajdahunyad, Barátka, Ungvár és más bányavidékek felé — mesterségük folytatására.

Így pl. Bakos János 70 év körüli szénégető 1962-ben elmondta, hogy 1915 tájt még talált itthon is némi munkát, de az első világháborúból visszakerülve már pár évig Felsőbánya határában, 1924-től Nagybánya erdeiben égetett szenet az ottani kohókhoz, majd 1929-től a Hargitán, Parajd erdeiben az „Ösmaros” cég megbízásából a dicsőszentmártoni gyár számára; 1935—38 közt a krassó-szörényi Örményesen égetett faszenet a resicai vasműveknek, majd 1940—45 között ismét itthon dolgozott állami rendelésre. 1945-ben több társával a szászvárosi havasokban égettek szenet a vajdahunyadi vasolvasztónak, 1947-től 1950-ig pedig Lupény határában szénégetősködött Vajdahunyad, Kalány és Resica vasművei megbízásából. 1950—1957 között a Tg. Neamț körüli erdőkben állítottak elő faszenet az udvarhelyszéki Szentkeresztbánya vasgyárának és főleg kivitelre. Végül 1958-tól kezdve ismét a környéken — Ilosván, Erzsébetbányán és helyben — dolgozott, 1960-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig.

Bakos János szénégető pályája a többi gereblyei szénégető állandó helyváltoztatással járó életét is jellemezi. Hiszen az említett helyekre Bakos mindig 20—30 társával együtt ment, és mások is egyebütt, ugyancsak csoportosan vállaltak munkát. Természetesen a távoli erdei szénégető telepekre mindenki vitte feleségét s egész családját. Gyakran volt valami étkezdeféle a közelben, esetleg még iskolába is járhatott a gyermek, s vasárnap a család a közelebbi falu művelődési otthonába; többnyire mégis mindenestül kint éltek az erdőn, egymáshoz közel épí-

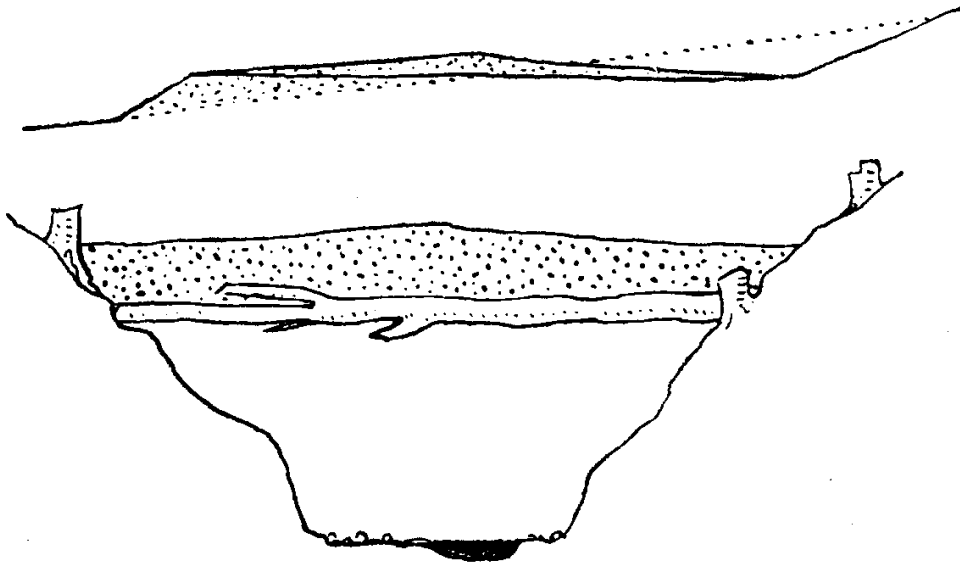
tett kalibákban. Itthon, tavasztól őszig, csak az öreg szülők és terhes asszonyok maradtak.

1960—62 táján is oda volt a távoli erdőkbe elszegődve szenelésre a fiatalság, kisebb csoportban: Óradnán (Bakos István, Vlászán József), Telcsen (Rácz István), Besztercén (Rácz Ferenc, Prosnik Lajos és József), Szászvároson (Hilbert József, Vlászán Pál és István, Hudák József), Tg. Neamțon (Bakos Péter, Rácz Rudolf), Kisilván (Rusznay Péter), Ilosván (Ugorcsik Ferenc és István, Vlászán István), Visón (Rácz János, Hudák István). Azonban ekkor már nem mindenki talált szénégető munkát, ezért aztán a férfiak egy része másfélét is vállalt, lehetőleg a környéken, főleg erdei fakitermelésnél, útépitésnél.

A gereblyei szénégetők a Lápos—Nagybánya vidéki, Parajd—Szováta környéki, Hunyad megyei és egyéb vidékek erdeiben folytatott munkáját sokan eltanulták az ottaniak közül, és maguk is felcsaptak szénégetőknek. Így pl. a környékbeli Románláros, Ulmoase, Felsőfermezely, Batizpolyán, Felsőegeres, Kötelesmező, az udvarhelyszéki Parajd, Farkaslaka, Varság,⁷ a marosszéki Szováta, a Görgény vidéki Üvegcsűr, Régen, a hunyadi—krassó-szörényi Nagybár, Kudzsir, Örményes, Zeicani, valamint a Bákó megyei Tg. Neamț és Onești lakosai közül az utóbbi öt emberöltő folyamán — többen vagy kevesebben — mind a gereblyei mesterektől tanulták el a szénégetést. Ilyenformán, amennyiben egy mesterségi központ jelentőségének felbecsülésénél termelékenysége és piaca, illetve megrendelő körzetének kiterjedése mellett a mesterségi tudás terjesztésében és fejlesztésében betöltött szerepe lényeges szempont, úgy Gereblye szénégető telep kétségtelenül elsőrendű szerepet töltött be a faszénnel dolgozó érckohászat és vasművesség erdélyi fejlődésében.

*

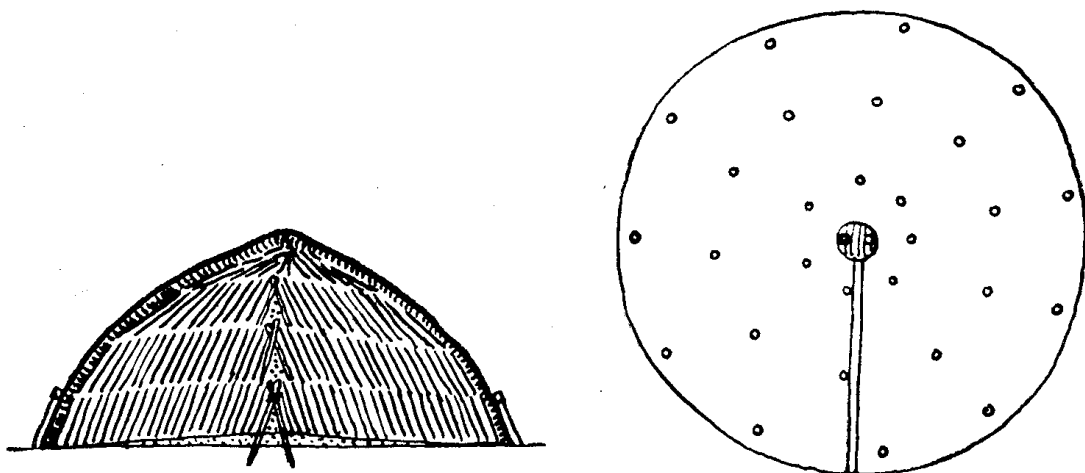
Az erdőmunkások által kitermelt és a szénégetőt szerződtető vállalat által a szénégetésre alkalmas nyíltabb és laposabb helyre szállított fát a szénégető a leendő *boksa* köré hánnya, majd előkészítette a *boksa*helyet, más szóval *tüszelyt* vagy *vátrát* (2. rajz). A kisebb, 80 m³ fa kiégetéséhez való baksának 8 m átmérőjű hely kellett, 150 m³ fához 10 m-es, 250 m³ fához pedig 12 méter átmérőjű tűzhelyet kellett előkészíteni. A tűzhely számára lehetőleg szárazabb, magasabban fekvő és lapos helyet választottak, ezt a *csákány*, *csákánykapa* és *lapát* (4. rajz a—b) segítségével szépen elegyengették, hogy a közép kissé magasabban legyen, s így a levegő alulról szívódjék fölfelé. Ahol a talajt kipótolták földdel, a *tőtést* ledöngölték. Volt úgy is — pl. 1926—29-ben Misztótfalu határában —, hogy jobb hely híján a tűzhelyet egy szűk patak völgy fölött készítették: a patak két partján kidöntött fákat egymás mellé, hídként a patakárok fölött átfektették, majd erre 1 m vastagon földet raktak baksahelynek. Ennek megvolt az az előnye, hogy a meredek hegyoldalakon könnyen idecsúszott a fa, a szénért jövő szekér pedig feljöhetett a patak medrén, majd a „híd” alá állva könnyen beleereszthették a kiégett szenet. A baksa tűzhelyén több éven át égethettek, csupán az alsó földréteget kellett cserélni, mert ha a tűzhely

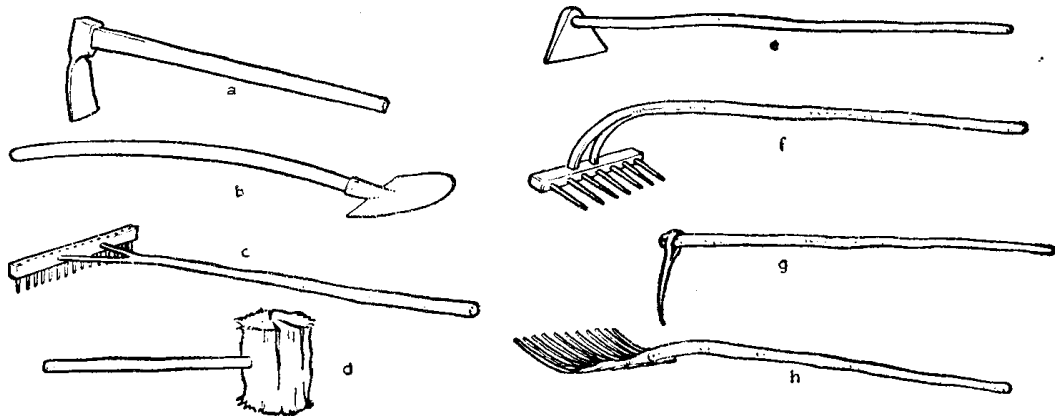
2. Boksahely elkészítése lankáson patakárok fölött

földje egyszer átég, újbóli égetéskor a fa nedvességétől salak keletkezik; ezt évente fel kell vágni (kapálni), különben nem ég el jól a fa, üszkös *csürök* marad.

Miután elkészült a tűzhely, ide hányják a 100—130 cm hosszúra levágott és 10—30 cm vastagra felhasított fákat és kezdik rakni a *boksát* (3. rajz). A vastagabb fákat rakják a közepére, a *dorong* vékonyságúakat pedig kijebb a szélre. Mindenekelőtt beütnek a földbe középre, *fórasz*-nak, két vastagabb méterfát „A” alakban, felső végüket spárgával egymáshoz kötve, közüket pedig teljesen kitöltik száraz aprófával. Aztán, miután egy fát a középponttól sugárszerűen leraktak, megkezdik a méterfák körberakását a beütött két fához, majd egyiket a másikhoz támasztva. Ahogy aztán a középponttól kifelé haladnak, úgy húzogatják egyre kijebb a lefektetett fát, amelynek helyén így, a középtől kifelé,

3. Boksza keresztmetszete és alaprajza a szelelőlyukakkal

4. Szénégető szerszámok: a) *csákány* vagy *csákánykapa* a baksahely egyengetéséhez; b) *lapát* a baksahely egyengetéséhez és a baksa fedéséhez; c) *gereblye lapi* gyűjtéséhez; d) *bot* az égő baksa döngölésére; e) *kocsorba* a kiégett baksáról a *por* lehúzására; f) *szénhúzó gereblye* a kiégett baksa szénének válogatására; g) szénhúzó *gajmó* a kiégett szén megbontására, az üszök különválasztására; h) *vasvilla* a szén átválogatására

egy 4—6 m hosszú lyuk keletkezik, melyen át majd begyűjthetik a baksát. A baksát középtájon 3 rend, majdnem függőlegesen egymásra állított fából rakják, tehát itt kb. 3—3,5 m magas, majd kifelé haladva a rakással, különösen a felső sorban, a fákat mindinkább befelé dőlve rakják, úgyhogy végül is félgömb alak keletkezik. Túl hegyesre nem rakhatják a baksát, mert akkor nem áll meg jól rajta a föld, amellyel befödik. (A kovácsoknak kicsi, alacsony baksákat is égetnek.)

A megrakott baksát *gereblyével* (4. rajz c) vagy kézzel gyűjtött s kosárral oda hordott száraz *bikkfalapival*, esetleg szalmával fedték be, 2—3—5 cm vastagon, hogy a rákerülő föld ne hulljon a fa közé. Mert a baksát végül is porlékony, porondos földdel, porral 20—25 cm vastagon *befödik*. A köves föld nem jó, mert a kő tartja a forróságot, és nem is fed jól, azért néha meg is kell rostálni, az agyagos föld pedig azért nem alkalmas, mert kemény páncéllá ég, s alatta, ahogy égés közben a szén rokkan, üreg keletkezik, s itt *elég* a szén. Befedés után egy karóval a baksa tetején, közepén szellőző *lyukat (farama)* fúrnak, valamint ettől kb. 1 m-re körben szintén fúrnak 5—8 lyukat.

A *begyűjtés* a felrakás során alol, a gerenda helyén maradt vízszintes lyukon át történik. Egy 4—5 m hosszú *karó* végébe vékony száraz fából egy nyírágseprűhöz hasonló *csóvát* kötnek, s ezt meggyűjtva bedugják a *közepéig*, amely — mint láttuk — aprófával van megrakva. A begyűjtéskor a füst, a gőz a baksa középső szellőzőjén és a körülötte levő lyukakon keresztül távozik, s mikor már szikra is jön ki rajtuk, akkor a középső lyukat, majd a körülötte levőket is lassan sorban eltakarják lapival és porral, majd ahogy terjed a füst felülről, középtől, lefelé a szélek felé, úgy még „adnak kijjebb is egy rend lyukat”, majd ezeket is *letakarva* (elzárva), az égetés vége felé a baksa legszélén fúrnak körbe lyukakat, de ezeket már csak egy napig hagyják szabadon, aztán

lefedik, hogy többé ne szellőzzön a baksa. Ekkor már csak lent, a széle füstől, jelzi, hogy leégett a baksa (1. fénykép). A középrészt, ahol a fa hamarabb elég, már az első, második és harmadik napon *kitakarítják*: a tetejéről *lehajtják* a földet lapáttal, ledöngölik a helyet egy fával, s a keletkezett gödröt kitöltik új fával, majd lapit és földet hányva rá elzárják, hogy többé ne szellőzzék. Aztán a tüzet a középtől a szélek felé *húzzák*, az egyre kijebb fűrt szellőző lyukak segítségével. Hogy a földtől ne tömődjenek el a szellőzésre szolgáló lyukak, sorban vízzel locsolják (egy vederből csuporral), hacsak nem jön segítségül az eső, hogy kipiszkálhassák. A lyukakat ugyanis állandóan takarítani kell, nehogy betömődjenek, és a ki nem jövő gázoktól a baksa felrobbanjon, s ott pusztuljon a sok drága fa.

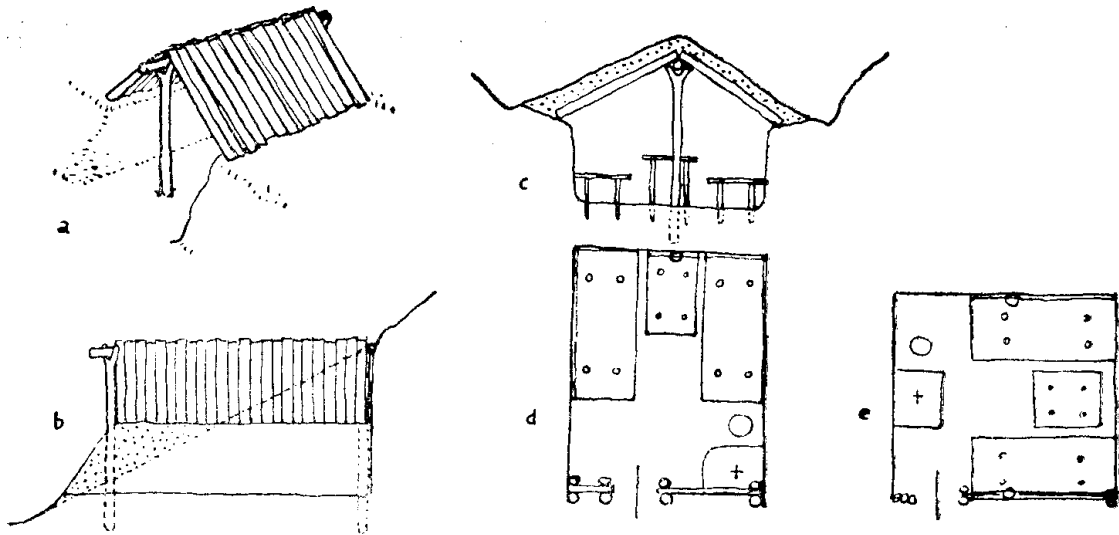
Égetés közben állandóan *tapossák lábbal* vagy *döngölik bottal* (nyeles fakalapáccsal, 4. rajz d) a baksát, hogy ne keletkezzék üreg a földréteg alatt. Ezt a munkát a baksa oldalához támasztott *lajtorjáról* végzik, mert ha csak szabadon mászkálnának a baksán, az könnyen beroppanhatna lábuk alatt, s ott vesznének a tűzben. Egy *rendes* (150 m³ fából rakott) baksánál nyári melegben az égetés 14—16 nap alatt, télen pedig, mivel a külső hideg levegő jobban *húzza* a tüzet, 10—12 nap alatt megy végbe.

Mikor aztán a szén kiégett, *leporozzák* a baksát: egy-egy körcikknnyi területen a fa szénvonó *kocsorbával* (4. rajz e) lehúzzák a széntömegről a földet és a levelet vagy szalmát, majd a lehúzott földet egy görbe nyelvű fagereblyével, „olyanformán, mint a kicsépeelt gabona közül a töreket”, kitisztítják a gáztól, hogy kijöjjön belőle a levél, szalma, ne maradjanak benne *göbök*, majd a tiszta *port* lapáttal ismét visszahányják (*porozzák a baksát*), hogy a szén jól *lefojtva* (magában) *hűljön ki*. Ezt a jól kiégett, megtisztított port aztán még akár háromszor is használhatják égetésnél, mert ez többé „nem csinál göböt”.

Lehüléskor annyira vigyáznak, hogy tökéletesen takarjon a por, hogy „még ha csak egy madár is száll rá, visszacsinálják”. A lehülés 24 óra alatt megy végbe, mikor is a halmot — amelyet többé már nem baksának, hanem *gomolynak* neveznek — rendre szétbontják és elterítve *vaskankóval* (4. rajz h), gereblyével megtisztítják az esetleg közéje került kőtől, földtől és az üszöktől; utóbbit előzőleg locsolással kioltják, hogy elszállítható legyen (3. fénykép).

*

A gereblyeiek a szénégetést télen-nyáron folytatták. Ők maguk sohasem foglalkoztak fakitermeléssel. A fa kitermelését és a baksahelyre való szállítását rendszerint a megrendelő vállalat végeztette, illetve végezteti. Az elszerződött szénégető, mint említettük, családotul költözik ki a helyszínre, ahol — régi szokás szerint — félig a hegybe vágott, négy-szögű sátor alakú *kalibát* (5. rajz) építenek maguknak. Bükkfából pallókat hasítanak, s ezeket az egymástól jó ölnyi távolságra földbe vert két ágasfára fektetett vízszintes szelemengerendához támasztják kétoldalról. A kaliba belső magasságát az szabta meg, hogy e tetőt egy félig a hegyoldalba vajt verem fölé állítják. Télen a tető köré földet is húznak,

5. Szénégető kaliba: a—c) szerkezeti rajzok; d—e) alaprajzok

hogy melegebb legyen bent. Nyáron kívül, az ajtó közelében raknak tüzet, a parázs fölött háromlábú *cseréplábosok*ban sűtik zsírban a húst, vagy pedig egy görbe lábra (*gúzsba*) akasztott *üstben* főzik a paszulyt, puliszkát. A kaliba belsejében a földet egy kicsit leverik, az ajtóhoz közel a földből meghagyott padmaly képezi az 50 cm magas és 70 × 70 cm széles *tüszelyt*, amelyen télen tüzelnek; füstje az ajtón és a tető résein át távozik. A kaliba belsejében van faágakból és szalmából vetett két fekvőhely vagy egy magasabb cöveklábú ágy; alatta tartják a krumplit; a két ágy között cöveklábú asztal áll.

Ilyen kalibákat építenek most is ott, ahol nincs munkatelep munkásbarakkokkal, és turista menedékház sincs a közelben.

A szénégető telepre kiköltöző asszony főzött és mosott a családtagokra, s a gyermekekkel együtt gereblyézte a falevelet, rakta a kisebb fát a baksába, adta kézbe a nagyobb fát, fedte a baksát lapival, porozott, tehát munkájában is nagy segítsége volt férjének.

Volt úgy, hogy a szénégető „saját magának” dolgozott, azaz megvette és behordatta a fát, otthon kiégette a kertben és aztán *mázsa-számra* vagy *hektószámra* eladta. Egy közepes, bükkfából rakott baksából rendszerint 5 hektó (500 l., azaz kb. 110 kg) száraz szenet, ugyanannyi nyersfából pedig 3,5 hektó (kb. 77 kg) szenet *vett ki*. A kitermelt szenet aztán *szekérszámra* vitték el a falusi kovácsok és gőzmalmosok. A malmosok rendszerint 1:1-hez fizettek, vagyis 1 mázsa szénért 1 mázsa búzát adtak. A nyereséget azonban a szénégetőnek meg kellett osztania a fuvarossal, aki helybe hozta a fát és esetleg elhordta a szenet.

Általában azonban pénzfizetésért, alkura is vállalták a szénégetést. Egy nagyvállalkozó megvette valamely községtől, nagybirtokostól az erdő fáját, és adott egy nagyobb összeget a szénégetőnek, hogy az minden munkát elvégezzen: vegyen szekeret, lovat, fogadjon szolgát és méterfavágót (4—5 embert), akik aztán télen le is csúsztassák a fát a baksá-

helyig, égesse ki a szenet és szállítsa le az állomásra. A szerződést mindig bizonyos mennyiségű fára és ebből kötelezően előállítandó szénmennyiségre kötötték. Ha aztán a szénégetőnek mégis több szenet sikerült kiégetnie, a többletet rendszerint átvette a nagyvállalkozó, külön fizetésért.

Ha a szénégetőnek a megbízó a baksahelyhez vitte a fát, hozott falevelet is, majd el is szállította a kiégetett szenet, a szénégető már akkordban dolgozó munkás volt. Ilyenkor egymaga (családjával) havonta kiégetett 2 baksa szenet, s ezzel is jól keresett. Így pl. Bakos János 1928-ban Székelyvárságon a villanytelepnek dolgozott, mikor is 3 hónap alatt 60 000 lejt keresett, amelyből akkor 400 lejért az asszonynak vehetett egy pár arany fülbevalót. Mint mondják, abban az időben „egy szolgabírónak sem volt olyan fizetése, mint a szénégetőnek”. De még 1962-ben is egy szénégető, családja segítségével, megkereste a havi átlag 2000 lejt.

*

A szénégetés egyike azoknak a sajátos népi foglalkozásoknak, amelyek nem közvetlen fogyasztásra, hanem fogyasztási cikket előállító más mesterségek céljaira termelnek. A szénégetők mellett a vasbányászok is a vasműveseknek, a tímárok a csizmadiáknak, a malomkőfejtők a molnároknak, a vízfűrészesek az asztalosoknak dolgoznak: az általuk feldolgozandó anyagokat állítják elő. A szénésztés az ércolvasztás és kovácsolás ismerete óta (fémkor) lényegében nem sokat változott, és — mint láttuk — még a modern kohászat mellett is van létjogosultsága. Mi több, a Cibles-alji Gereblye szénégető település épp a vasipar tökéletes fejlődésének köszönheti létét, és — bár mindinkább országnyi területen itt-ott dolgozó foglalkozás lett — a szénégetés eredeti formája megtartása mellett is jó keresetet biztosít mestereinek. Ez az egyetlen régi mesterség, amelynek művelői századunk folyamán is nemhogy megapadtak volna, hanem — épp a gereblyei mesterek mindenféle munkát vállalása következtében, példájuk nyomán, tudásuk átadása-átvétele révén — újabb központjaik is keletkeztek az ország legkülönbözőbb vidékein.

A fémkohászat jelenkori fejlődése és nemzetgazdasági fontossága ismeretében a Gereblye telep szénégetői jogosan állíthatják, hogy munkájuk révén maguk is közvetlen részesei a szocialista ipar alapjai lerakásának.

JEGYZETEK

¹ Kós Károly: *Torockói vasművesség = Népelet és néphagyomány*. Bukarest 1972. 52—80 (57—58). Pávai V. Ferenc: *Szénégetés Nagyenyed vidékén*. Népr. Ért. VIII (1907). 292—294.

² Téglás Gábor: *Hunyadmegyei kalauz*. Kolozsvár 1902. 109, 111, 152.

³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, IV. 80.

⁴ Orbán, VI. 82.

⁵ Erre utal Pataki József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda 1971. 25. néhány adata.

⁶ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, V. 36, 41, 43, 578.

⁷ Alig fél évszázados szénégetésükre l. Tagán Galimdzsán: *Fakitermelés és szénégetés Székelyvárságon*. Népr. Ért. XXXV(1943). 1—28. A gereblyei szénégetőtől eltanult technika figyelhető meg a Homoródmente és Erdővidék közti Rika-erdőben dolgozó farkaslaki, karácsonyfalvi és más faluból származó szénégetőknél is.